

Rezijansko *túlac* »tilnik« (Bila)

Praslovanski anatomski termin **tǔlъ* v slovenščini

Metka Furlan

IZVLEČEK: Rezijansko *túlac* »tilnik« (Bila) se izvaja iz sln. *tōlec* (m.), ki je po internoslovenskem fonetičnem razvoju nastalo iz psl. anatomskega termina **tǔlъ*, prevojnje variante k **tǔlъ* = sln. dial. *tīl* »tilnik«.

ABSTRACT: Resian *túlac* »nape« (Bila) derives from Slovene *tōlec* (m.), which results from the internal Slovene phonetic development from the Old Slavonic anatomy term **tǔlъ*, a variant of **tǔlъ* = Slovene dial. *tīl* »nape«.

0 V slovarju bilskega rezijanskega govora Hana Steenwijka zaman iščemo fonetično ustreznico knjižni *tīlnik* »zadnji del vratu« (SSKJ V, 88), v kateri se ohranja psl. beseda **tǔlъ* (m.), ki je pri večini Slovanov kot taka ali pa njene tvorjenke anatomski termin za posamezne predele zadnjega dela telesa od zadnjice navzgor, npr.:

**tǔlъ*: sln. dial. *tīl* »tilnik«, csl. *tylъ* »isto«, mak. *til* »zadnji del glave, zadnji del, hrbet«, blg. *til* »zadnji del glave«, p. *tył* »zadnja stran, hrbet«, npr. *t. głowy* »zadnji del glave«, kašub. *tył* »zadnja stran telesa (obleke, predmetov)«, č. *týl* »tilnik«, gl. *tył* »tilnik« poleg »nožev hrbet«, dl. *tył* »isto«, plb. *tāl* »zadnji del glave«;

**tǔlъсь*: sln. dial. *tīlec* »tilnik«;

**tǔlъкъ*: sln. dial. *tīlek* »tilnik«, p. *tyłek* »zadnjica«, kašub. *tyłk* »tilnik, zadnji del glave«;

**za-tǔlъкъ*: sln. dial. *zatīlek* »tilnik«, hrv. čak. *zotīlak*, rod. *zotīlka* »isto«, mak. dial. *zatilok* »zadnji del lobanje«, r. *zatylok* »zadnji del glave«, č. *zátylek* »tilnik, vrat«;

**o-/za-tǔlъnikъ*: sln. *tīlnik* »zadnji del vratu«, dial. *zatīlnik* »tilnik«, knjiž. »zadnji del glave med tilnikom in temenom«, dial. *otīlnik* »zadnji del glave, tilnik«, mak. *zatilnik* »zadnji del lobanje«;

**po-/za-tǔl'ъкъ*: hrv., sb. *pōtiljak*, rod. *-īljka* »zadnji del lobanje«, *zátilyak*, rod. *-īljka* »isto«;

**po-tǔlyca*: p. *potylicca* »zadnji del glave, tilnik«.

Slovar ne beleži niti fonetičnih ustreznikov drugih slovenskih narečnih sinonimov, ampak se v njem za pomen »tilnik« pojavlja beseda *túlac* (Steenwijk 1992, 321).

1. Steenwijk besedo predstavlja le z imenovalnikom ednine, kar glede na njegovo slovarsko predstavitev drugega bilskega besedišča pomeni, da jo je evidentiral le v tej obliki in da beseda v nasprotju z delnim bilskim sinonimom *šýja* (f.), kjer sta podani tudi edninska dajalniška in tožilniška oblika, morda ni bila pogosto rabljena. Beseda *túlac* spada v skupino bilskih samostalnikov na *-ac* < slov. *-льць, ki s paradigmo tipa *búžac*, rod. *búžaca* »ubožec« (Steenwijk 1992, 245), *rúgac*, rod. *rúgaca*, tož. mn. *rúgace* »polž« (isti: 305) oz. *kúkac*, im. mn. *kúkaci* »črv v moki« (isti, 272) na eni strani in s paradigmo tipa *libac*, rod. mn. *líwcuw* »hlebec« (isti, 272) na drugi kažejo, da se je dvozložna osnova iz edninske imenovalniške oblike pri nekaterih posplošila v ves deklinacijski vzorec, kar pomeni, da se je rodilnik ednine bilskega *túlac* lahko glasil ali **túlaca* ali **túlca*. Hkrati besedotvorno enaki primeri tudi ponazarjajo, da bi bil korenski vokal v *túlac* izvorno lahko ali ujevski ali pa ojevski.

1.2. Vendar bilsko *túlac* v Reziji ni osamljeno. Besedo je tam slišal naš folklorist akad. Milko Matičetov (ustno), v šestdesetih letih prejšnjega stoletja pa sta jo pri zbiranju gradiva za *Splošnoslovenski lingvistični atlas* v vseh štirih rezijanskih narečnih točkah evidentirala tudi naša dialektologa Tine Logar in Jakob Rigler. Prvi jo je v Bili zabeležil z ojevskim vokalom kot *tôlac* »tilnik«, drugi pa z variantnima korenskima vokaloma kot *tôlac* in *tûlec*. V drugih rezijanskih krajih sta jo oba slišala z invariantnim korenskim vokalom, in sicer v Solbici kot *tûlec*, v Osojah kot *tûlæc* in na Njivi kot *tûlac*.¹

1.3 Logarjev zapis *tôlac* ponazarja bilski refleks slovenskega cirkumfleksiranega ojevskega vokala in ustreza Riglerjevemu zapisu *tôlac* za isti vokal, kot kažejo njuni variantni zapisi bilskega *kôst* (Logar) : *kôst* (Rigler) : sln. knjiž. *kôst* < slov. **köstь* (ž.) »kost«. Izhodiščni korenski vokal tega rezijanskega anatomskega termina je bil torej ojevski, saj enako razmerje korenskega vokala odražajo tudi zabeleženi refleksi za sln. knjiž. *kôst* v omenjenih rezijanskih krajih:

kôst (Bila; Logar) = *kôst* (Bila; Rigler) = *kúst* (Bila; Steenwijk) : *kúst* (Osojane; Logar-Rigler), *kúst* (Njiva; Logar-Rigler), *kúst* (Solbica; Logar-Rigler).

Podobno variiranje korenskega vokala kot Logar-Riglerjevo *tôlac/tôlac* ob Steenwijkovem *túlac* ponazarja tudi Logarjeva zabeležba *nebôzac/lebôzac* »sveder« ob Steenwijkovi *libúzac* »velik sveder«. Ramovševa oblika rez. *nabúzac* »sve-

¹ Poleg listkovnega gradiva za SLA sem pri ugotavljanju areala tega rezijanskega leksema uporabljala tudi originalne zapise vseh štirih rezijanskih narečnih točk (Bila, Njiva, Osojane in Solbica) Tineta Logarja in Jakoba Riglerja, ki jih hrani Dialektološka sekcija Inštituta za slovenski jezik Frana Ramovša.

der« (Ramovš 1935, 40) iz sln. *nebôzec*, *lebôzec*, prim. podjunsko koroško *lebûæzæc* (Libuše; Ramovš 1935, 21), *nabosiz*, *nabusez* (Gutsmann), zato izvira iz njivskega govora, prim. *tûlac* (Njiva; Logar-Rigler). Zapis bilskega *tûlec* (ob *tôlac*) pa je lahko znak, da je bil Riglerjev informator za bilski govor verjetno vsaj delno pod vplivom solbaškega. Narečna zapisa obeh naših dialektologov torej potrjujeta, da je bil v najbolj zahodnem rezijanskem govoru refleks dolgega cirkumflektiranega vokala tipa sln. *kôst* v zgodnjih šestdesetih letih za prefinjeno dialektologovo uho tedaj še ojevski.

1.4. Rezijanska beseda za tilnik bi se ustrezno standardizirana v knjižni slovenščini torej glasila *tôlec* (m.), rod. *tôlca*. Bilsko *tûlac* je zato v izvornem korenem vokalu in besedotvorno enako bilskega *búžac* »ubožec« (: knjiž. *bôžec* »isto« ← sln. *ubôžec* < **ûbožьcь*) in *rúgac* »polž« (: knjiž. **rôgec* < **rögьcь* *) »ki ima izrastke podobne rogu« ← **rögь* »cornu«), samo besedotvorno pa bilskega *kúcac* »črv v moki« (: knjiž. *kûkec* »hrošč«) < **kukьcь* (Bezljaj 1982, 108).

2. Ko je Fran Miklošič leta 1886 izdal Etimološki slovar slovanskih jezikov, je v geslu **tyľь* ob br. *tyl* brez komentarja navedel tudi br. varianto *tul*. Poleg ničtostopenjskega praslovanskega **týľь*, ki je bil prvotno pridevnik, kot z eksterno rekonstrukcijo ponazarja priznana stara povezava z lit. *túlas* (prid.) »mnog«, stprus. *tūlan* »mnogo« ob gr. *τύλος* (m.) »okrogla, napeta stvar, grba, žulj«, *τύλη* »isto« (Trautmann 1923, 331), z interno pa čakavski pridevnik *tīl* »debel« (Cres – mesto; Tentor 1909, 202), *tīl*, ž. *tīla* »isto« (Orlec na Cresu; Houtzagers 1985, 379), bi bilo v slovanskih jezikih treba predpostaviti tudi gradivo z ustrezno polno stopnjo **tulьь*. Variantnost vokalizma je bila zabeležena že v Nosovičevem slovarju iz leta 1870, kjer je ob br. samostalniku *tyl* (m.) s pomenom »hrbet, zadnja stran«, npr. *cělyj tyl mjaso kupiv, zajšov s tyly, tyl pokazav* »odšel je«, ki ima ob sebi pridevnika *týľьnyj* »zadnji, takšen, ki je nasproten prednji strani« in *týlovyj* »hrbtne strani« (za govedino)« (Nosovič 1870, 645), naveden tudi samostalnik *tul* »zadnja, hrbtna stran« in ob njem prislov *túlom* »zadenjsko, sklonjene glave« (Nosovič 1870, 643), ki kaže na staroakutirani samostalnik **túľь* (m.). Areal tega **túľь* je bil širši, saj se enak vokal potrjuje tudi v hrv. anatomskem terminu *zâtuljak* »tilnik« (Vodice; Ribarić 1940, 205), v blg. *tulejka* »topi del sekire«, pri katerem je že Mladenov 1941, 642, sklepal, da vsebuje isti koren kot csl. *tyľь* »cervix«, pa tudi v r. *sutúlyj* »grbast«, kar je Vasmer, III, 811, povezoval z r. *túlovišče* »trup«, v obojem pa prepoznal prevojno varianto k psl. **týľь*. Ruski pridevnik z nominalno predpono **sq-* »z« kot npr. v r. *sužerëbaja* »breja (o kobilici)« < * »takšna, ki ima žrebe« je bil tvorjen iz samostalnika **túľь* s pomensko nianso »grba« < * »zadnji = hrbtni odebeljeni del telesa«: **sq-túľьjь* (prid.) * »takšen z grbo, tj. z odebeljeno hrbtno stranjo telesa«.

2.1. Beloruski primeri z ničto- in polnostopenjskim vokalizmom, sln. narečno *tīl* (m.) »hrbna stran sekire« in drugo slovansko gradivo kot npr. črnogor. *tilūt* »hrbna stran noža ali sablje«, mak. *til* »zadnji del glave« poleg »zadnji del, hrbet«, blg. *til* »zadnji del glave«, r. *týl* »hrbna stran, zaledje«, *zatýlok* »zadnji del glave«, *tyľë* »topa stran sablje«, ukr. *týl* »hrbna stran, zaledje«, p. *tył* »zadnja stran, hrbet,

zadek«, p. *tylek* »zadnjica«, *potylica* »zadnji del glave, tilnik«, kašub. *tił* »zadnja stran telesa (obleke, predmetov)«, *tilk* »tilnik, zadnji del glave«, *tilc* »hrbet noža, kose«, č. *týl* »tilnik, zatilje, hrbtna stran (sekire), ozadje, zaledje«, slš. *tylo* »isto«, dial. *tylie* »hrbet noža ipd.« (Kálal 1924, 732), gl. *tył* »tilnik; hrbtna stran noža«, *tyło* »isto«, dl. *tył*, *tyło* namreč kažejo, da sta tako **týłь* kot tudi **túlь* z derivati po pomenski specializaciji na označevanje zadnjega zgornjega odebeljenega ali zaobljenega dela telesa, tj. vratu ali glave, po metafori, ki je izpostavila sém »zadnja stran«, lahko začeli označevati tudi kateri drugi zadnji del telesa, npr. zadnjico (prim. p. *tylek* »zadnjica«), vso zadnjo stran telesa (prim. kašub. *tił* »zadnja stran telesa«)² ali pa tudi zadnje dele predmetov, npr. hrbet sekire, noža, kose, sablje, obleke (sln., črnogor., r., kašub., luž.).^{3, 4}

2.2. Po percepciji, da je tisto, kar je zadaj, pravzaprav spodaj, kar ponazarja razmerje med lit. *apačià* »spodnji del, spodnja stran« ob sti. *ápatya-* (n.) »potomec« iz ide. pridevnika **ápo-tjo-* »takšen, ki je zadaj« ← direktivni prislov **áp-o* »nazaj« = gr. *ἀπο(-δίδωμι)* »nazaj (dajati)«, het. *āppa* »ponovno« < **ā* »nazaj«, sti. *ápa* »proč, stran« < **ā* »nazaj«, pa je tako kot pri psl. **rítь* iz »podex« prek metaforičnega pomena »zadnja stran« tudi pri samostalniku **týłь* nastal podpomen »spodnja stran« in iz njega pomen v kašub. *tilë* (m. mn.) »spodnji del snopa« (Sychta, V, 351), prim. slov. dial. **rítь* v pomenu »spodnji (debelejši) del snopa«, ki je znan v sln. pkm., pom.,

² Podobno motivirano kot sln. knjiž. *zahrbtnost* »Hinterlist« iz *hrbet* je bilo iz sln. *til* v pomenu »zadnja stran telesa, hrbet ipd.« tvorjeno v 18. in 19. st. izpričano *zatilje* »zahrbtnost« (Pohlin, Gutschmann, Jarnik, Murko).

³ Na delu slovanskega ozemlja se je v tej besedni družini razvil antonimični pomen, prim. sln. *til* »prednji del glave« (Gutschmann), hrv. kajk. *til* »isto« (Jambrešić, Belostenec, Habelić). Po metafori, ki je izpostavila sem »prednja stran«, je šele razumljiv pomen »ostri del noža« v sln. historičnem *týlu* »acies cultri« (Kastelec-Vorenc) = sln. *tílo* (n.).

⁴ Naj le opozorim, da se osnovi **tilnik-* in **zatilnik-* pri nas gotovo pojavljata tudi kot toponimični bazi. Poleg mtpn. *Tilnik* na Tolminskem (Atlas Slovenije) in *Tivnik* v k. o. Črni Kal in Osp (Titl 2000, 29, 35) se *zatilnik* na skrajnem vzhodu na območju Podbočja večkrat pojavlja kot sestavina predložnih mtpn. *Pod zatilnikom*, *Pod zatevnikom* in *Pod zatevnik* (Datoteka LI). Bezljaj 1961, 259, ki je poznal le hdrn. *Tilnik* »desni pritok Idrijce nad Tribušo«, je sicer v zvezo s *tilnik* »Nacken« dvomil, češ da je psl. **týłь* toponimična baza samo v poljskih imenih. Osnovi **tilnik-* in **zatilnik-* sta bili ob prehodu v toponimijo po vsej verjetnosti sinonimni, ker sta bili sinonimni tudi njuni apelativni predlogi *tílnik* in *zátílnik*, oboje »zadnji del vratu«. Natančna terenska preverjanja bi lahko pokazala, ali sln. mikrotoponima odražajo enak geografski pomen kot sln. delni sinonim *šija* »vrat« → »greben, hrbet od sedla do vrha« → orn. *Šija* (Badjura 1953, 105) in ali ni morda ponekod potrebno izhajati že iz pomena »zaledje, zavetje«, kakršnega odraža polisemija v r., ukr. in č. *týl*, pa tudi polnostopenjsko br. *zatúlak* »zakrito, zatišno, od vetra zaščiteno območje« (Jaškin 1971, 77), *zatúlok*, rod. *-lka* »osamljeno mesto, zatišje« poleg »kjer sonce redkeje posije« (Nosovič 1870, 643, 189). Za pomoč pri ugotavljanju areala sln. toponimične osnove *tilnik-* se zahvaljujem kolegu mag. Silvu Torkarju, ki me je tudi opozoril, da konfiguracija tal tolminskega *Tilnik* na pobočju Šentviške planote prej kaže na metaforični pomen »tilnik« → »gorski greben/hrbet«. Z enako pomensko motivacijo je Mucke: 85, razlagal dl. mtpn. *Tylica* = n. *Tielitz* »Bergrücken«.

č., dl. Psl. samostalnika **týľb* in **rítb* sta bila ob vstopu v slovansko anatomsko terminologijo verjetno sinonimna, le da je bil **týľb* pretežo uporabljen, da označi zgornji odebeljeni/zaobljeni del telesa, tj. predel vratu ali glave, **rítb* pa spodnji odebeljeni/zaobljeni predel telesa, tj. zadnjice. Ker je v besedni družini **týľb* pomen »podex« izpričan v kašub. *tilńica*, npr. *Xceš po tilńici?* (Sychta V, 351) »Hočeš po zadnjici?« in v p. *tylek* »zadnjica«, je tudi zaradi formalne motiviranosti obeh samostalnikov bolj verjetno, da imata pomen »podex« tako kot npr. sln. *zadnjica* »podex« leksikaliziran iz »zadnja stran« in ne neposredno iz »odebeljeni zadnji del telesa«, kot se lahko predpostavlja pri psl. **rítb* »podex« v sln., csl., hrv., p., pom., č., slš., gl. in dl. Omenjeni arhaični hrvaški pridevnik *tíl* »debel« (Cres – mesto), *tíl*, ž. *tíla* »isto« (Orlec na Cresu) kaže, da je izhodiščni sém besedne družine **týľb* »debel«, zato je zaradi paralelnih pomenov v okviru **rítb* precej verjetno, da je bil isti sém predhistorično dominanten tudi pri besedni družini **rítb*.

2.3. Rekonstrukcijo psl. polnostopenjske staroakutirane variante **túl̥b* ob znani **týľb* potrjuje belorusko, hrvaško, bolgarsko in rusko gradivo. Pomenski in besedotvorni paralelizem med prevojnima variantama ponazarjajo:

br. *tul* »zadnja, hrbtina stran« : sln. dial. *tíl* »tilnik«, csl. *tyľb* »isto«, mak. *til* »zadnji del glave, zadnji del, hrbet«, blg. *til* »zadnji del glave«, p. *tyľ* »zadnja stran, hrbet«, npr. *tyľ głowy* »zadnji del glave«, kašub. *tyľ* »zadnja stran telesa (obleke, predmetov)«, č. *týl* »tilnik«, slš. *tylo* (n.) »tilnik, zaledje«, gl. *tyľ* »tilnik« poleg »nožev hrbet«, dl. *tyľ* »isto«, plb. *tâl* »zadnji del glave«;

hrv. *zâtuljak* »tilnik« (Vodice) : hrv. knjiž. *zâtíľjak* »zadnji del glave«;

br. *zatúlok*, rod. -*lka* »osamljeno mesto, zatišje« poleg »kjer sonce redkeje posije« : sln. dial. *zatíľek* »tilnik«, hrv. čak. *zotíľak*, rod. *zotíľka* »isto«, mak. dial. *zatilok* »zadnji del lobanje«, r. *zatylok* »zadnji del glave«, č. *zátylek* »tilnik, vrat«.

Iz polnostopenjskega **túl̥b* lahko zato pričakujemo še druge paralelne vzorce. Tako kot je iz psl. pridevnika **týľb* »debel« nastal anatomski termin **týľbьcь* »(zadnji zgornji) odebeljeni/zaobljeni del (telesa)«, ki se potrjuje v sln. *tílec* »tilnik« (Vrsno, Gorenjska), iz njega pa je prek metafore nastal sln. dial. apelativ *tílec* »nožev hrbet« s paralelo v kašub. *tilc* »hrbet noža, kose«, lahko tudi iz psl. **túl̥b*, ki je bil, če ocenjujem po paralelnem besedotvorju, tako kot **týľb* tudi sam prvotno pridevnik, pričakujemo sinonimni anatomski termin **túl̥bьcь*. Prav ta pa bi bil lahko predloga za nastanek sln. rezijanskega *tôlec* (m.) »tilnik«.

3. Spust vokala *u* v *o* pred *l*, ki ga implicira povezava rezijanskega *tôlec* »tilnik« s hrv. *zâtuljak* »isto«, br. *tul* »zadnja, hrbtina stran« in drugimi tvorbami iz psl. pridevnika **túl̥b* »debel«, v slovenščini – kot mi je znano – ni bil posebej izpostavljen, čeprav ga na širšem območju odraža nemška izposojenka *špôgati* »dati, žrtvovati«, ki je tako kot *špôgati si* »privoščiti si« < »dati si« pogovorna (SSKJ: IV 1101) in znana tudi v narečjih, npr. goriš. *špūóyat* »negovati« (Štrekelj 1887: 491), črnovr. *špūəyat si*, -*gam si* »privoščiti si« (Tominec, 215), tolm. *špôyat se* »privoščiti« (DTZ 1993, 185), rez. *špógat* (Steenwijk 1992, 316) = *špógati* (Pleteršnik II, 642). Ker je bil glagol gotovo izposojen iz srvn. *spulgen* »negovati, navajen biti,

JEZIKOSLOVNI ZAPISKI 11.2005.

uporabljati« (Miklošič 1867, 58; Striedter-Temps 1963, 225), se je sln. substitut prvotno glasil *špúlgati, iz njega je nastalo *špólgati, nato pa je velarni *l* izpadel po vzorcu sln. *sōnce* iz *sōlnce*. Tudi nemška izposojenka *žōlca* = dol. *žōuca* (Ramovš 1924, 174) je bila iz srvn. predloge *sulze* izposojena kot *žúlca. Slednjo substitucijo potrjuje v 16. st. pri Megiserju izpričano *shulza* »jus gelatum«, v 18. st. pri Kastelec-Vorencu zabeležno *shulza* »jusculum coactum«, Gutsmannov zapis *shulza* »Sulze, mersletina«, pkm. *žújca* s predhodnim *j* (Ramovš 1924, 173; Novak 1996, 184) in ne nazadnje tudi hrv. kajk. v izglasju hiperkorigirano *žüljica* »hladetina« (Skok III, 686). Tudi mlada izposojenka *púlfer* »smodnik« iz nvn. *Pulver* »isto« (Striedter-Temps 1963, 203) se v črnovrškem narečju glasi *pûəlfar* (Tominec 1964, 188) in ne **pûlfar*, kot bi pričakovali. Z enakim spustom artikulacije sta razložljiva tudi Pohlinova zapisa *toll/tul* »Köcher, pharetra« z izvornim ujevskim vokalom, kot ponazarja stosl. *tulъ* »pharetra«.

3.1. Vsi štirje primeri imajo vokal *u* v *o* spremenjen pred *l* v predkonzontalni legi ali v izglasju, zaradi česar bi bilo možno, da je ta sporadični premik artikulacijskega mesta morda pogojen z zaprtim zlogom na *l*. To bi sicer pomenilo, da ta pozicijsko pogojeni fonetični pojav ni popolnoma primerljiv s spustom dolgega vokala *u* v *o* v črnovrškem dialektu, ki se potrjuje tako v zaprtih kot tudi v odprtih zlogih pred *r*, kot je opozoril Tominec 1964, 13, npr. *bəbûəra* za pričakovano **bəbûra*, *bûərklə* za **bûrklə*, *kûərc* »penis« za **kûrc*, *kûəreŋa* »kuretina« za **kûreŋa*, *ûərmôχar* »urar« za **ûrmôχar*, *žûərt'* »žuriti« za **žûrt'*, *špûərylu* »izbirčen« za **špûrylu* itd. V narečju imamo za splošnoslovensko *pûnca* »dekle« enak refleks *pûəncə* kot v *zastûəjn'* »zastonj«, pri katerem je ojevski vokal splošnoslovenski in ga je Ramovš 1921 (= 1993), 226 s., zaradi sorodnega slovanskega gradiva z ujevskim vokalizmom (npr. stosl. *tunje* »zastonj«, *tunъ* »qui gratis datur«) izvajal iz že psl. dialektično sekundarnega nazalnega vokala **q*, ki naj bi iz **u* nastal zaradi sledečega *n*. Ramovševa razlaga sln. *zastōnj* iz slov. dial. sekundarno nastalega **q* pa postane vprašljiva, če se vzame v ozir tudi druge slovenske primere, ki enako kot *zastōnj* tudi pred drugimi zvočniki kažejo na spust artikulacije primarnega vokala *u* v *o*. Ti namreč lahko odražajo internoslovensko tendenco pred *l*, *r*, in *n* (domnevno tudi pred *m*), da se je artikulacija dolgega ujevskega vokala spustila in zamenjala z ustreznim dolgim ojevskim. Ker je pojav pred *r* v izposojenki iz bav. avstr. **Uhrmōher* za nvn. *Uhrmacher* mlad, pred *n* v *zastōnj* pa zaradi širokega areala gotovo sega v zgodnje obdobje slovenščine, se zdi kljub Ramovšu bolj realno v tem gradivu prepoznati internoslovensko pozicijsko pogojeno tendenco pred *l*, *r*, *n* (in *m* (?)) spreminjanja dolgega vokala *u* v ustrezni dolgi *o*, ki je bila verjetno tvorna dalj časa in na širšem ozemlju, a so jo nadaljnji fonetični razvoji (npr. razvoj dolgega ojevskega vokala v ujevski) ali pa tudi analogija sčasoma prekrili. Kakor koli že, pojav je sporadično še razviden in ga ponujam v pretres in dopolnitev dialektologom.⁵ Vsekakor je rezijansko *tōlec* s psl. **túlъ* možno povezati prav z aplikacijo prikazanega fonetičnega pojava.

⁵ Dialektologinja dr. Karmen Kenda-Jež me je že dopolnila, da je na spust artikulacije ujevskega vokala v ojevski pred *r* in *l* v Mostecu, ki spada v sevniško-krški govor

3.2. Pričakovani refleks slovanske iztočnice **tǔľьсѣ*, g. **tǔľьса* se je po nastanku novega cirkumfleksa kot posledice podaljšanja starega akuta zaradi izpada polglasnika glasil **tǔľəc*, g. **tǔľca*. Ta bi se v bilski rezijanščini reflektiral **tǔľac*, g. **tǔľ(a)ca*. Rezijanski korenski vokal *ǔ* kaže, da se variantnost akutiranega in cirkumflektiranega korenkega vokala znotrajparadigmatsko tako kot pri številnih drugih primerih ni ohranila, ampak je bil akutirani tonem nadomeščen s stransko-sklonskim cirkumflektiranim, kot ponazarja tudi sln. knjiž. *hlēbec*, g. *hlēbca*, bilsko *libac* za izvorno sln. **hlēbec*, g. *hlēbca* = bilsko **lēbac* iz **chlěbьсѣ* ob **chlěbь* = bilsko *lěb* = hrv. *hljěb*, dial. *hlīb*. Ko je sln. refleks slov. **tǔľьсѣ* v imenovalniku že vseboval analoški cirkumflektirani vokal, se je njegova paradigma glasila **tǔľəc*, g. **tǔľca*. Na tej razvojni stopnji je bila artikulacija dolgega ujevskega vokala pred *l* znižana v ustrezno ojevsko:

**tǔľəc*, g. **tǔľca* → **tǔľəc*, g. **tǔľca*

3.3. Ko se je rezijanščina približno po 14. stoletju ločila od koroške dialektične baze, je bil korenski vokal sln. dialektičnega *tǔľəc*, g. *tǔľca* enak korenskemu vokalu sln. *kǔst* < **kǔstь* (ž.), tako da sta obe besedi svoj korenski vokal v rezijanskem razvoju oblikovali enako, kar je povzročilo, da se je sprememba vokalne artikulacije pred *l* razen v govoru Bile do šestdesetih let prejšnjega stoletja tudi v rezijanščini popolnoma zabilisala.

4. Ker je bilo rezijansko narečje v svojem začetnem razvoju del koroške dialektične baze, bi bilo sled rezijanskega *tǔľec* = bilsko *túlac* oz. spusta artikulacije pred *l* v izhodnem sln. **tǔľəc*, g. **tǔľca* možno pričakovati tudi v koroških narečjih.

4.1. Ramovš 1924, 40, je kor. *zátovc* »tilnik«, kar so zabeležili Gutschmann, Murko in Janežič (po njih pa Pleteršnik) ter v novejšem času Šašel, 148, in Karničar 1990, 15, izvajal iz sln. **zátilec*. Predpostavil je, da se je prvotno sln. **zátilec* (< sln. **zátīlec*) najprej reduciralo v **zátəuc* in po asimilaciji **əu* > *ou* dalo kor. *zátovc*. Obeh fonetičnih aplikacij v kor. *zátovc* pa ne bi bilo treba predpostaviti, saj je morfem *-tovc* lahko identičen rez. *tǔľec* = bilsko *túlac*.

4.2. Ob *zátovc* je bila v kor. zabeležena tudi varianta *zátovnc* »zatilnik = zadnji del glave med tilnikom in temenom« (Pleteršnik: II, 886), ki se z asimilacijo *un* > *n* in akanjem ohranja v *zátanc*, kar je v 18. stoletju kot *satanz* »Nacke, savratnik; des Hauptes Hintertheil« zabeležil Gutschmann, v 19. st. pa Murko kot *sátanz* »das Hinterhaupt«. Tako kot *zátovc* iz **zátolec* bi bilo tudi *zátovnc* → *zátanc* možno izvajati iz **zátolnec*.

štajerske narečne skupine, opozoril Toporišič 1981, 149, 152, npr. sistemsko 'gortna »gurtna«, 'orška »Urška« in sporadično 'korca »kurca« (prim. črnovr. *kūərc* »penis«), 'lolk »lulek«.

4.3. Besedotvorno razmerje med sinonimnimi rez. *tôlec* in kor. *zátovc* ter *zátovnc* je primerljivo z razmerjem v sln. sinonimih *tílec*, *zatílec* in *zatílnik*, kar pomeni, da tudi prve tri tvorbe temeljijo na tipološko enaki skladenjski podstavi tipa **krajъ za túlъ* »predel pri **túlъ*, tj. pri zadnjem odebeljenem/zaokroženem delu glave«, le da pri tvorbi samostalnika, ki ga odraža rez. *tôlec*, drugače kot pri *zátovc* predlog ni bil vključen, in da *zátovnc* iz iste skladenjske zveze ni bilo neposredno substantivizirano s pripono *-ьць*, ampak prek pridevnika. Ker je iz iste skladenjske predloge izvedljiv anatomski termin **zatúlъкъ*, ki se v br. ohranja kot geografski termin *zatúlak* »zakrito, zatišno, od vetra zaščiteno območje« (Jaškin 1971, 77), *zatúlok*, g. *-lka* »osamljeno mesto, zatišje; kjer sonce redkeje posije« (Nosovič 1870, 189) pa seveda tudi hrv. *zâtuljak* »tilnik«, je možno, da je severni del slovenskega območja kot slovansko dediščino ohranjala tako **túlъць* in **za-túlъць* kot tudi **za-túlъньць/-nikъ* (prim. Slomškovo glosa *satonek* »tilnik« < **zatovnik*). Do artikulacijskega spusta v ojevski vokal je v teh besedah lahko prišlo šele po podaljšanju skrajšanega starega akuta, ki je bilo na tem območju pozno, oziroma pred umikom novega cirkumfleksa na predpono *za-*.⁶ Ker prekmurščina podaljšanja skrajšanega starega akuta nima, beltinsko *zátanik* »tilnik, zatilnik« (Novak 1996, 176), ki ustreza Slomškovi glosi *satonek*, na eni strani potrjuje že omenjeno posplošitev novega cirkumfleksa skozi vso paradigmo izhodnega sln. **túlec*, g. **túlca*, na drugi pa, da korenski morfem **-tôlec* < sln. **-túlec* verjetno ni bil omejen le na koroško dialektično bazo.

4.4. Vse omenjene koroške primere s Slomškovo glosa vred je Ramovš 1924, 40, sicer izvajal iz sln. oblik z ijevskim korenskim samoglasnikom, ker rezijanskega *tôlec* ni poznal in ker mu je možnost fonetičnega razvoja v *zátovc* itd. bolj kot identičen paralelni primer zagotavljala tipologija slovenskih fonetičnih razvojev. Ramovševa razlaga koroških oblik pa v kontekstu rez. *tôlec* vsaj ni več edina možna.

Viri in literatura

- Atlas Slovenije: *Atlas Slovenije*, Ljubljana 1986.
 Badjura 1953: Badjura, Rudolf, *Ljudska geografija, Terensko izrazoslovje*, Ljubljana.
 Bezljaj 1961: Bezljaj, France, *Slovenska vodna imena II*, Ljubljana.
 Bezljaj 1982: Bezljaj, France, *Etimološki slovar slovenskega jezika II*, Ljubljana.
 Datoteka LI: *Digitalna datoteka ledinskih imen Agencije RS za kmetijske trge in razvoj podežja* (2003).
 DTZ 1993: Dolini Tolminke in Zadlašce, *Zbornik Triglavski narodni park*, Tolmin.

⁶ O tem akcentskem umiku sintetično, a brez obravnavanega sln. primera Greenberg 2000, 111 s.

- Greenberg 2000: Greenberg, M. L., *A Historical Phonology of the Slovene Language*, Heidelberg.
- Jaškin 1971: Jaškin, I. Ja., *Belaruskija geografičnyja nazvy, Tapagrafija, Hidrologija*, Minsk.
- Kálal: Kálal, M., *Slovenský slovník z literatury aj nářečí*, Banská Bystrica 1924.
- Karničar 1990: Karničar, Ludvik, *Der Obir-Dialekt in Kärnten*, Wien.
- Miklošič 1867: Miklošič, Fran, *Die Fremdwörter in den slavischen Sprachen*, Wien.
- Miklošič 1886: Miklošič, Fran, *Etymologisches Wörterbuch der slavischen Sprachen*, Wien.
- Mladenov 1841: Mladenov, S., *Etimologičeski i pravopisen rečnik na bŭlgarskija knižoven ezik*, Sofija.
- Mucke: Mucke, E., *Abhandlungen und Beiträge zur sorbischen Namenkunde*, Hrsg. Ernst Eichler, Köln–Wien 1984.
- Nosovič 1870: Nosovič, I. I., *Slovar' belorusskago narečija*, Sanktpetersburgъ.
- Novak 1996: Novak, France, *Slovar beltinskega prekmurskega govora*, Drugo, popravljeno in dopolnjeno izdajo priredil in uredil V. Novak, Murska Sobota.
- Pleteršnik: Pleteršnik, Maks, *Slovensko-nemški slovar I–II*, Ljubljana 1894–1895.
- Ramovš 1921 = 1997: Výjimečné u místo pravidelného o za q v slovinštině, V: Fran Ramovš, *Zbrano delo, Druga knjiga*, ur. J. Toporišič, 225–232.
- Ramovš 1924: Ramovš, Fran, *Historična gramatika slovenskega jezika II, Konzonzantizem*, Ljubljana.
- Ramovš 1935: Ramovš, Fran, *Historična gramatika slovenskega jezika VII, Dialekti*, Ljubljana.
- Ribarić 1940: Razmještaj južnoslovenskih dijalekata na poluotoku Istri – *Srpski dijalektološki zbornik*, Knjiga IX, Beograd.
- Skok: Skok, Petar, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika I–IV*, Zagreb 1971–1974.
- SLA: *Gradivo za Slovenski lingvistični atlas*, Hrani Dialektološka sekcija Inštituta za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU v Ljubljani.
- SSKJ: *Slovar slovenskega knjižnega jezika I–V*, Ljubljana 1970–1991.
- Steenwijk 1992: Steenwijk, H., The Slovene Dialect of Resia, San Giorgio, *Studies in Slavic and General Linguistics*, Volume 18, Amsterdam–Atlanta.
- Sychta: Sychta, Bernard, *Słownik gwar kaszubskich I–VII*, Wrocław–Warszawa–Kraków (–Gdańsk) 1967–1976.
- Šašel: J., *Rožanski narečni besednjak*, Rokopis, Hrani Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU v Ljubljani.
- Štrekelj 1887: Štrekelj, K., *Morphologie des Görzer Mittelkarstdialektes mit besonderer Berücksichtigung der Betonungsverhältnisse*, Wien.
- Tentor 1909: Tentor, M., Der čakavishe Dialekt der Stadt Cres (Cherso) – *Archiv für slavische Philologie XXX*, 146–204.
- Titl 2000: Titl, J., *Toponimi koprškega Primorja in njegovega zaledja*, Koper.
- Tominec 1964: Tominec, Ivan, *Črnovrški dialekt, Kratka monografija in slovar*, Ljubljana.
- Toporišič 1981: Toporišič, Jože, Mostec (OLA 17), *Fonološki opisi srpskohrvatskih/*

hrvatskosrpskih, slovenačkih i makedonskih govora obuhvaćenih Opšteslovenskim lingvističkim atlasom, ur. N. Filipović, Sarajevo, 147–156.

Trautmann 1923: Trautmann, R., *Baltisch-slavisches Wörterbuch*, Göttingen.

Vasmer 1986–1987: Fasmer, Maks, *Ètimologičeskij slovar' russkogo jazyka* I–V, Perevod s nemeckogo i dopolnenija člana-korrespondenta AN SSSR O. N. Trubačeva, Izdanie vtoroe, stereotipnoe, Moskva.

Resian túlac »nape« (Bila)

Old Slavonic anatomy term *túlъ in Slovene

Summary

*Because of variant older written evidence in Bila tōlac »nape« (Logar) and tōlac/tūlec (Rigler) as well as tūlec in Solbica/Stolvizza, tūlac in Osojane/Oseacco and tūlac in Njiva/Gniva the Resian túlac »nape« (Bila) should be considered as a derivation from Slovene tōlec (m.) »nape«. When compared to the evidence from other Slavic languages which indicates that besides the primary Old Slavonic *tŭlъ (m.) there was also a full-vowel variant *túlъ, cf. Byelorussian tul (m.) »the back/rear side«, túlom »backwards, with one's head bowed«, Croatian dial. zâtuljak »nape«, Russian sutúlyj »hunchbacked«, the Slovene dial. tōlec »nape« from primary Slovene *tūlec might be explained as a result of internal Slovene position-dependent phonetic tendency before l, r, n (and m (?)), i.e. the transition of the long u-vowel into an equivalent long o-vowel, cf. Gorizian špŭóyat »to cherish« in the speech of Črni Vrh špŭəyat si, -am si »to afford«, Resian špógat from Middle High German spulgen »to cherish, to be used to, to use«; Slovene žōlca = Dolenjsko speech žōuca from Middle High German sulze, cf. Croatian Kajkavian hypercorrection in word-final position žŭljica »jelly«; Slovene pŭlfer »gunpowder« from modern standard High German Pulver »gunpowder«, but in the speech of Črni Vrh pŭəlfar and not *pŭlfar; tol/tul »Köcher, pharetra« (Pohlin), cf. Old Church Slavonic tulъ »pharetra«; in Črni Vrh baḅûəra instead of *baḅûra, bŭərklę for *bŭrklę, kŭərc »penis« for *kŭrc, kŭəreṭna »chicken meat« for *kŭreṭna, ŭərmōḅar »watchmaker« for *ŭrmōḅar, žŭərt' »to shell« for *žŭrt', špŭərylu »picky« for *špŭrylu; Slovene pŭnca »girl«, but in the speech of Črni Vrh pŭəncə and zaṣtŭəjn' »for free«, where the o-vowel occurs in all Slovene dialects, cf. Old Church Slavonic tunje »for free«.*

Metka Furlan, Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU, Novi trg 2,
1000 Ljubljana

E-pošta: metka@zrc-sazu.si